

Dialectiek van de Verlichting

-

de heilzame weg van de bescheidenheid

Eindwerkstuk Bachelor Wijsbegeerte

Universiteit Utrecht

(Nov. 2013)

Begeleider: prof. Bert van den Brink

Wim Hopman

Hoevelaken

(student-nummer: 3486532)

Inhoudsopgave:

Roepende in de woestijn	pag. 3
Tegenstelling en vooruitblik	pag. 6
De aporie van de radicale kritiek - de tenlastelegging	pag. 8
Een 'geweldig' misverstand - de verdediging heeft het woord	pag. 11
Onaf te zijn en dit te weten - helende bewustwording	pag. 15
Door het verslag stop te zetten - zelfbezinning	pag. 17
In elke nieuwsgierige blik - breekbare hoop	pag. 19
Terugblik en afsluitende opmerkingen	pag. 20

Als je echt je ogen opende, zag je jouw beeld in alle beelden.

En als je je oren opende en luisterde, hoorde je je eigen stem in alle stemmen.

- Kahlil Gibran, *Spiegels van de Ziel*

Zonder willekeur en geweld, volkomen vanuit het contact met de dingen, [...] dat is waar het in het denken op aankomt.

- Theodor W. Adorno, *Minima Moralia. Reflecties uit het beschadigde leven.*

Roepende in de woestijn - de aanleiding.

De wellicht meest bekende en daarmee ook meest aangehaalde frase uit Max Horkheimer en Theodor W. Adorno's beroemdste werk *Dialectiek van de Verlichting* is misschien wel de openingszin van het eerste hoofdstuk waarmee, zo meent men, het hele boek in zijn negativiteit en zwartgalligheid kan worden samengevat. Op zich is dit niet zo verwonderlijk, omdat de schrijvers met het "[m]aar de volledig verlichte aarde straalt in het teken van triomferend onheil"¹ de koe wel heel stellig bij de horens lijken te vatten. Het fenomeen 'Verlichting' - van oudsher toch bejubeld vanwege het feit dat zij de mensheid uit de aan zichzelf te wijten onmondigheid zou leiden en haar zou bevrijden van de vrees voor het onbekende en het onverklaarbare - wordt direct en vanaf dat punt onverbiddeijk weggezet als een ononderbroken, zichzelf vernietigend verschijnsel waarin geweld en lijden niet zozeer tijdelijke, gruwelijke *onderbrekingen*, als wel de onafwendbare *catastrofe* zouden zijn. Het is de "[...] in vrees voor de waarheid verstarrende Verlichting zelf"², zo lezen we, die hier debet aan is: haar halsstarrige en wegens gebrek aan grond bijna panisch te noemen weigering om te toe te geven dat de natuur - het leven zelf! - toch altijd weer onbeheersbaar blijkt. Wat Adorno en Horkheimer betreft, staat Verlichting daarom gelijk aan

[...] radicaal geworden, mythische angst. De zuivere immanentie van het positivisme, het laatste product van verlichting, is niets anders dan een als het ware universeel taboe. Er mag absoluut niets meer buiten (i.e. onvoorspelbaar, onbeheersbaar, betekenisvol; w.h.) zijn, want de loutere voorstelling van het buiten is de eigenlijke bron van angst.³

Haar verstarring bestaat dus uit het tot norm verheffen van een als juist aanvaarde maar verder ongefundeerde voorstelling van zaken: de mythe dat een totale beheersing van de uit- en inwendige natuur *mogelijk*, en principiële vrijheid te *garanderen* zou zijn. Deze tot mislukken gedoemde zucht naar absolute en definitieve controle blijkt het wezen van angst en dwang echter juist te bestendigen, waarmee Verlichting in haar tegendeel, in *onvrijheid* dus, vervalt. Haar autonomie-beloftes blijken loze vooruitzichten te zijn en ze

¹ Max Horkheimer & Theodor W. Adorno, *Dialectiek van de Verlichting. Filosofische fragmenten*. Uitgeverij Boom, Amsterdam; volledig herziene editie (2007); p.16. Vertaling van 'Dialektik de Aufklärung. Philosophische Fragmente' (1944); vertaald door Michel van Nieuwstadt.

² Ibid., p.12 (mijn cursief)

³ Ibid., p.29

weet uiteindelijk niet los te komen van een zelfde vorm van onderdrukking en willekeur die ooit aan het 'buiten' werd toegeschreven. Of, zoals Adorno en Horkheimer het in hun woord vooraf zelf zo treffend uitdrukken: “[...] reeds de mythe is verlichting, en: verlichting slaat om in mythologie”⁴.

Geconfronteerd met de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog, hebben Adorno en Horkheimer ‘de barbarij’ proberen te begrijpen en te duiden. De neerslag van hun reflecties en bevindingen heeft in *Dialectiek van de Verlichting*, zoals we reeds zagen, een uiterst somber boek opgeleverd. Somber, omdat ‘de niet te stuiten regressie die de vloek van de evenzeer niet te stuiten vooruitgang is’⁵ het hele boek in zijn greep lijkt te houden. Tot en met de laatste zin namelijk, vlak voordat de lezer het boek peinzend weglegt, blijven de schrijvers hameren op het feit dat de verlichte aarde onafwendbaar afstevent op haar eigen ondergang:

Zoals de soorten in de hiërarchie van de dieren, zo beduiden de geestelijke stadia binnen de menselijke soort, ja zelfs de blinde plekken in een en hetzelfde individu evenzovele staties, *waar de hoop tot stilstand kwam*. In hun versteende staat getuigen ze ervan, *dat alle leven onder een ban staat*.⁶

Dit uitgesproken pessimistische perspectief geeft het boek een merkwaardig intrigerend en betoverend karakter. Enerzijds voelen we de tijdloosheid ervan, bijvoorbeeld omdat we ons terecht kunnen verbazen over de mate waarin het hoofdstuk over 'cultuurindustrie' een wel heel actueel beeld lijkt te schetsen van de huidige tijd. Of omdat we ons realiseren dat allerlei vormen van intolerantie, geweld en massaal struisvogelgedrag inderdaad en ook nu nog aan de orde van de dag zijn; dat het ‘wij-zij denken’, mede door een groeiend religieus fanatisme, niet minder actueel is; of dat met het toenemende gevoel van angst en onzekerheid voor een toekomst vol klimaatverandering en uitputting van natuurlijke hulpbronnen, van overbevolking en stagnerende economieën, de kans op (mondiale) conflicten opnieuw - of nog altijd - als een zwaard van Damocles boven ons hoofd lijkt te hangen. De moderne, *verlichte* mens, zo stellen we dan, krijgt het nog altijd niet voor elkaar een definitief antwoord te geven op de vraag hoe hij vreedzaam zou moeten samenleven. Het schrille contrast tussen wat er ten aanzien van een rechtvaardiger wereld

⁴ Horkheimer & Adorno (2007), p.14

⁵ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), p.49

⁶ Horkheimer en Adorno (2007), p.274 (mijn cursief)

technisch en wetenschappelijk mogelijk is en, daartegenover, de veelal onmenselijke werkelijkheid spreekt wat dat betreft boekdelen. *Dialectiek van de Verlichting*, met andere woorden, lijkt probleemloos te kunnen worden getransponeerd naar de eenentwintigste eeuw.

En toch voelt men anderzijds ook het gevaar door de retoriek van het boek overdonderd te worden en ontstaat de intuïtieve neiging de hakken in het zand te zetten. Het uitvergroete en bijna drammerige beeld van een zichzelf vernietigende vooruitgang wordt namelijk al snel als al te overdreven of te eenzijdig ervaren. In de woorden van Jürgen Habermas:

Die Dialektik der Aufklärung wird dem vernünftigen Gehalt der kulturellen Moderne, der in den bürgerlichen Idealen festgehalten (und mit ihnen auch instrumentalisiert) worden ist, nicht gerecht. [...]. Der Leser gewinnt mit Recht das Gefühl, daß die nivellierende Darstellung wesentliche Züge der kulturellen Moderne nicht berücksichtigt.⁷

Het gevoel dat de lezer gaandeweg het lezen bekruipt - het gevoel namelijk dat het boek een al te versimpelde en onvolledige voorstelling van zaken geeft - wordt door Habermas dus bevestigd. Het is tenslotte evident dat de Verlichting op velerlei gebied, waaronder bijvoorbeeld gezondheid, ethiek en (staats)recht, toch ook veel goeds heeft gebracht. En daarbij lijkt ook de wetenschap zelf bij lange na niet zo verward en zelfingenomen als dat de schrijvers ons willen doen geloven: men denke slechts aan het feit dat er op basis van ethische overwegingen regelmatig zaken onoorbaar of onwenselijk geacht worden die technisch gezien wel degelijk mogelijk en misschien zelfs nuttig zouden kunnen zijn. De in *Dialectiek van de Verlichting* voorgestelde, onafwendbare verzakelijking en de daarmee samenhangende zelfvernietiging van de beschaving lijkt de vooruitgang die de Verlichting toch ook onloochenbaar gebracht heeft dus inderdaad geen recht te doen. Bert van den Brink komt met betrekking tot dit alles tot een vergelijkbare conclusie: “[...] most of us do not subscribe to his (Adorno’s, w.h.) totalizing claims about the capitalist economy, mass culture and political totalitarianism. [...] Adorno’s most famous philosophical work must be considered sociologically naïve [...]”⁸. Wat hem betreft is het boek daarom ook niet te

⁷ Jürgen Habermas, ‘Die Verschlingung von Mythos und Aufklärung: Horkheimer und Adorno’ in *Der Philosophische Diskurs der Moderne: Zwölf Vorlesungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main (1991); pp. 137/138

⁸ Bert van den Brink, ‘Damaged Life: Power and Recognition in Adorno’s Ethics’ in *Recognition and Power. Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory*. Edited by Bert van den Brink en David Owen. Cambridge Books Online, Cambridge University Press (2009); p.82

beschouwen als een doorwrocht en academisch werk, maar moeten we het zien als een min of meer *artistieke uitdrukking* van Adorno en Horkheimers diepe zorgen met betrekking tot de Westerse cultuur. Wat Van den Brink daarmee bedoelt te zeggen, is dat de waarheid van het door de schrijvers gestelde niet in zijn letterlijkheid, maar in de krachtige overdrijving gezocht dient te worden.⁹ Het 'kunstwerk' *Dialectiek van de Verlichting* is wat kunst behoort te zijn: zij communiceert, in de woorden van Romand Cole, het 'niet-communiceerbare'.¹⁰ Of, zoals Adorno het zelf, in een ander boek, zo treffend uitdrukt: "[...] zowel tegenwoordig als in de Middeleeuwen geldt dat alleen narren [...] de waarheid zeggen"¹¹. Adorno en Horkheimer zouden, in een ultieme poging de mensheid wakker te schudden uit diens lethargie van regressieve vanzelfsprekendheden, gemeend hebben naar onorthodoxe middelen te moeten grijpen. Dit alles vanuit de hoop dat zich in het choqueren en overdrijven mogelijkheden zouden openen voor een diepere en rijkere kijk op en dialoog met de werkelijkheid. Dat dit laatste vanwege de in hun 'kunstwerk' gebruikte retoriek en negatieve toonzetting gemakkelijk over het hoofd gezien kan worden, laat onverlet dat er zich wel degelijk perspectieven van hoop en verandering in zouden kunnen openbaren. Het zijn deze perspectieven nu - met daar tegenover, zoals we zullen zien, het vermeend *ontbreken* of zelfs de totale *onmogelijkheid* ervan - die de verdere inhoud en lijn van dit paper nader zullen bepalen. Wat ik daarbij precies voor ogen heb, zal in de volgende paragraaf nader gespecificeerd worden.

Tegenstelling en vooruitblik.

Habermas blijkt ten aanzien van dit alles namelijk heel wat minder positief gestemd te zijn. Naar zijn stellige overtuiging hebben de schrijvers van *Dialectiek van de Verlichting* hun kritiek jegens de Verlichting dusdanig rigoureuus weggezet "daß das Projekt der Aufklärung selbst in Gefahr gerät"¹². Adorno en Horkheimer zouden, in een ultieme poging het zelfvernietigingsproces van de Verlichting te conceptualiseren, diezelfde Verlichting zo totaal ter discussie hebben gesteld dat zij daarmee elke mogelijkheid om tot een *constructieve* oplossing te geraken, hebben geliquideerd. Hun werk, met andere woorden (en volgens

⁹ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), p.132

¹⁰ Romand Cole, 'Identity and difference in the ethical positions of Adorno and Habermas' in *The Cambridge Companion to Habermas*. Edited by Stephan K. White; p.40

¹¹ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia. Reflecties uit het beschadigde leven*. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen (2013); aforisme 45. Vertaling van Minima Moralia, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main (1951).

¹² Habermas (1991), p.138

Habermas), zou elk uitzicht op de eventueel *bevrijdende* krachten van de onder vuur liggende Verlichting ondergraven.

Zo hebben we hier dus enerzijds het standpunt van Habermas, die vanwege de uiterst pessimistische insteek en conclusie van *Dialectiek van de Verlichting* gemeend heeft haar schrijvers, samen met Nietzsche en Marquis de Sade, onder de niets aan de verbeelding overlatende noemer “*schwarzen* Schriftsteller des Bürgertums”¹³ - wij zouden zeggen: de 'fatalisten' bij uitstek - te moeten scharen. En anderzijds is daar ons idee dat diezelfde auteurs, in hun weliswaar wat al te grofmotorische poging de Verlichting perplex te doen staan, toch en vooral de *redding* ervan op het oog hadden. Dat zij zich, vanwege “[...] de onmogelijkheid om vanuit de rede [sec] een fundamenteel argument tegen moord naar voren te brengen [...]”, gewoon *genoodzaakt* hebben gevoeld het irrationele luid en niet-gecamoufleerd in ieders oor uit te moeten schreeuwen.¹⁴ Niet om die rede *als zodanig* af te vallen of daar iets anders tegenover te stellen, maar wel omdat zij er van overtuigd waren dat een in hun ogen verkommerende wensdroom alleen nog in het onverschrokken uitspreken van het choquerende te voorschijn kon komen. De wensdroom namelijk dat er ondanks alles toch een mensheid mogelijk moet zijn die, "zelf niet meer verminkt, het niet langer nodig heeft verminking toe te brengen".¹⁵

Aan de hand van bovenstaande standpunten nu wil ik, zoals gezegd, de in het werk al dan niet mogelijk en aanwezig geachte perspectieven van hoop en verandering nader beschouwen. Allereerst door Habermas' redentatie te volgen naar het waarom van de *hopeloze* situatie waarin *Dialectiek van de Verlichting* naar zijn mening wel moet belanden. Daarna echter - en dat zal de meeste ruimte in beslag nemen - zal ik laten zien dat de oorzaak hiervan gelegen is in het feit dat Habermas ten onrechte meent dat Adorno en Horkheimer, in plaats van kritische noten te plaatsen bij in hun ogen al te klaarblijkelijke historische tendensen, in hun werk voornamelijk theoretische definities van onveranderlijk geachte categorieën zouden verwoorden. Dicht bij de tekst zelf blijvend zal ik aan de hand van voorbeelden en passages uit *Dialectiek van de Verlichting* aantonen dat de weg naar bevrijding in het boek wel degelijk gestalte krijgt en dat de door Habermas veronderstelde

¹³ Habermas (1991), p.130

¹⁴ Horkheimer & Adorno (2007), p.133

¹⁵ Ibid.

onmogelijkheid van een fundamentele verandering dus allerminst strookt met het in het werk gestelde.¹⁶ Een dergelijke ommekeer, zoveel zal duidelijk worden, blijkt bij Adorno en Horkheimer steeds opnieuw te beginnen met een of andere vorm van *bewustwording* hoe het er met het verlichte denken voorstaat en, in het verlengde daarvan, de (*h*)*erkenning* van de onderdrukking en het lijden die daarvan het gevolg zijn. In een dergelijk kritische zelfreflectie namelijk, in dit 'tot zichzelf komen van het denken', openbaren zich wegen naar *verzoening* - soms overduidelijk en gevat in heldere aanbevelingen, soms ook wat meer verstopt in hun nadrukkelijke tegendeel of tussen de regels door. Dit aangetoond hebbende, zal ik ter afsluiting van dit paper de door beide filosofen voorgestelde wegen richting 'genezing' nog wat handen en voeten geven aan de hand van percepties en aanbevelingen van enkele, in visie verrassend genoeg met elkaar overeenstemmende en mijns inziens in het verlengde van *Dialectiek van de Verlichting* liggende, modernere auteurs.

De aporie van de radicale kritiek - de tenlastelegging.

Adorno en Horkheimer hebben zichzelf - zo zouden we Habermas' beschuldiging in zijn essay *Die Verschlingung von Mythos und Aufklärung* kunnen samenvatten - met hun radicale kritiek op de Verlichting in een dusdanige positie gemanoeuvreerd dat ze niets meer tegen de in hun ogen totaal verzakelijkte en 'geregelde' samenleving in stelling kunnen brengen. Door al het denken als zijnde gecorrumpeerd te beschouwen namelijk - 'verontreinigd' door de logica van de instrumentele, op overheersing gerichte rede - komt ook de kracht en waarheid van elke kritische reflectie erop in een bedenkelijk daglicht te staan, juist omdat er op geen enkele manier te ontsnappen valt aan het al-omvattende en al-bepalende karakter van de calculerende rationaliteit. Zo is het de fundamentele twijfel aan de onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van de rede *zelf* die het de radicaal geworden ideologie-kritiek onmogelijk maakt om nog ergens de vinger op de zere plek te kunnen leggen. Het kritische vermogen van de rede - en daarmee de mogelijkheid tot 'redelijk' verzet - wordt tot nul gereduceerd:

¹⁶ Vgl. Lambert Zuidervaat in Stanford Encyclopedia of Philosophy: "The authors are not saying that myth is 'by nature' a force of enlightenment. Nor are they saying that enlightenment 'inevitable' reverts to mythology. In fact, what they really find mythical in both myth and enlightenment is the thought that fundamental change is impossible". Bron: <http://plato.stanford.edu/entries/adorno> (okt. 2013).

Vernunft hat sich, als instrumentelle, an Macht assimiliert und dadurch ihrer kritischen Kraft begeben - das ist die *letzte* Enthüllung einer auf sich selbst angewandten Ideologiekritik.¹⁷

Deze laatste stuiptrekking - dit 'dood verklaren van het kritische vermogen van de rede' - blijkt volgens Habermas echter niet alleen *onmachtig* maar ook nog eens *paradoxaal* van aard te zijn. Dit, omdat zij "im Augenblick der Beschreibung noch von der totgesagten Kritik Gebrauch machen muß"¹⁸. Vergelijkbaar, zo zouden we kunnen stellen, met iemand die van zichzelf beweert dat hij dood is, maken Adorno en Horkheimer zich met hun *op de rede* gebaseerde radicale veroordeling van diezelfde rede schuldig aan een zogeheten "performativen Widerspruch"¹⁹. Habermas kan op basis van dit alles niet anders dan concluderen dat de poging van Adorno en Horkheimer om de Verlichting definitief en finaal te ontmaskeren, vastloopt in een uitzichtloze, aporetische situatie. Hun "[...] Erklärung der Korruption *aller* vernünftigen Maßstäbe"²⁰ ontzegt zichzelf elke rationele grond, wordt daarmee volledig arbitrair en resulteert, in de woorden van Peter Hohendahl, in "[...] a theory of power deprived of possible strategies tot overcome the impasse. It remains unresolved and [...] finds itself in limbo."²¹

Het zal niemand verbazen dat Habermas zich wel heeft *moeten* afvragen wat deze twee toch zo gerenommeerde filosofen bezielt (of verblind?) heeft een dergelijk in zijn ogen zo overduidelijk twijfelachtig en filosofisch zeer aanvechtbaar 'project' desondanks te willen doorzetten. Dat men tegen de inktzwarte achtergrond van de Tweede Wereldoorlog het gevoel kon hebben dat "der letzte Funken von Vernunft aus der Realität entwichen sei und die Trümmer einer in sich zerfallenden Zivilisation trostlos zurückgelassen habe"²², kan hij zich nog wel voorstellen. En dat Adorno en Horkheimer, teleurgesteld door de uitblijvende 'arbeidersrevolutie' in het Westen en verbijsterd door de barbarij van het Stalinisme en Fascisme, het vertrouwen in de burgerlijke *idealen* verloren, ook nog wel. Maar dat het

¹⁷ Habermas (1991), p.144

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., p.153

²¹ Peter U. Hohendahl, 'The Dialectic of Enlightenment Revisited: Habermas' Critique of the Frankfurt School' in *New German Critique* and *Duke University Press*, No. 35, Special Issue on Jürgen Habermas (Spring - Summer, 1985); pp.13/16

²² Habermas (1991), p.141

erop uit moest draaien dat beide denkers op een gegeven moment zelfs het vertrouwen in het “Vernunftpotenzial” van de burgerlijke cultuur *als zodanig* meenden te moeten opzeggen, om zich helemaal over te geven aan een aan Nietzsche herinnerende “hemmungslosen Vernunftskepsis”²³, acht Habermas heel wat minder voor de hand liggend. Het is tenslotte op zijn zachtst gezegd vreemd dat Adorno en Horkheimer, zich toch bewust, zo mogen we aannemen, van de paradox waarin iedere totalitaire ideologiekritiek onvermijdelijk belanden moet, desondanks weigeren hun strategie en ideeën te heroverwegen en ervoor kiezen deze, zonder zich ook maar iets van die dreigende impasse aan te trekken, onverminderd dóór te denken. Sterker nog: ze geven er volgens Habermas zelfs de voorkeur aan - waar Nietzsche met zijn ‘Theorie der Macht’ nog een vertwijfelde doch tot mislukken gedoemde poging deed eraan te ontsnappen - nadrukkelijk in voornoemde tegenspraak te willen *blijven*.²⁴ De enige reden die hij voor dit alles kan aanvoeren, is dat Adorno en Horkheimer, door Nietzsche geïnspireerd,

[...] die kulturelle Moderne aus einem ähnlichen Erfahrungshorizont wahrnehmen, mit derselben gesteigerten Sensibilität, auch mit derselben eingeeengten Optik, die gegenüber den Spuren und den existierenden Formen kommunikativer Rationalität unempfindlich macht.²⁵

Adorno en Horkheimer, met andere woorden, zouden zich net als Nietzsche hebben laten meeslepen en verblinden door een modern *paradigma van subjectiviteit*, waarbinnen het ten diepste ‘niet-rationele’ of ‘subjectieve’ - dat wat iemand (of men) ergens van *vindt*, wat goed *voelt* of wat het beste *uitkomt* - nu juist tot standaard, tot het enig ‘redelijke’ verheven wordt.²⁶ Dit zou beide denkers ertoe hebben aangezet zich de menselijke geschiedenis

²³ Ibid., p.156. Habermas probeert in zijn essay de sterke gelijkens aan te tonen tussen Nietzsches ideologiekritiek enerzijds en die van Adorno en Horkheimer anderzijds. Zijn uiteindelijke kritiek op de stellingname van beide denkers berust op deze veronderstelde gelijkens: wat voor Nietzsche geldt, geldt wat Habermas betreft onverkort voor Adorno en Horkheimer.

²⁴ Habermas concludeert dit volgens eigen zeggen zowel uit Adorno’s *Negative Dialektik* als uit fragmenten in *Dialectiek van de Verlichting*. Wat dat betreft, zo vervolgt hij, hebben Adorno en Horkheimer heel goed begrepen dat elke poging “[...] auf dem erreichten Niveau der Reflexion [...] eine Theorie aufzustellen, ins Bodenlose gleiten müßte [...]”. Habermas (1991), p.154. Verderop zal ik laten zien dat Habermas de intentie en reikwijdte van voornoemde stellingname van beide denkers verkeerd interpreteert.

²⁵ Habermas (1991), p.155

²⁶ Habermas wijdt, zoals gezegd, een belangrijk deel van zijn artikel aan een beschouwing van Nietzsches totaal geworden cultuurkritiek, waarbinnen uiteindelijk - en dat is hier van belang - enkel en alleen “der *Geschmack*, das Ja und Nein des Gaumens, als einziges Organ einer Erkenntnis jenseits von Wahr und Falsch, von Gut und Böse”, de dienst zou uitmaken (Habermas (1991); p.149). Wat hij Adorno en Horkheimer verwijt is dat hun ‘verlichting-kritiek’ op dezelfde leest geschoeid zou zijn of in ieder geval tot dezelfde conclusies zou leiden.

voor te stellen als een autonoom proces van ongereflacteerd, ongeremde en louter op het eigen bestaan gerichte zelfhandhaving en zelfverwerkelijking - door Habermas elders aangeduid met de term 'verwilderte Selbstbehauptung' - en hen de reflectieve, 'helende' mogelijkheid van een *communicatieve*, meer *objectieve* rationaliteit over het hoofd hebben doen zien. In plaats van zich te bezinnen op de geldigheid en toepasbaarheid van bestaande sociaal-wetenschappelijke theorieën, was hun enige reactie op de in velerlei opzicht onloochenbare ellende dáárom van een kaliber "[...] in allem nur eine Legierung von Vernunft und Herrschaft, Macht und Geltung [...]"²⁷ waar te nemen. Met als ultieme consequentie, zoals we gezien hebben, het verlies van elke theoretische grond voor hun verzet en, in het kader van onderhavig paper, het in het luchtledige blijven hangen van elke eventueel aangedragen oplossing.

Een 'geweldig' misverstand - de verdediging heeft het woord.

Het wordt zo langzamerhand tijd de 'beklaagden' zelf eens aan het woord te laten - het veelvuldige gebruik van de veronderstellende wijs in het voorgaande geeft daar tenslotte alle aanleiding toe. Op de keper beschouwd is het namelijk nog maar de vraag in hoeverre *Dialectiek van de Verlichting* inderdaad die ongenueanceerde klaagzang is waarvoor zij zo gemakkelijk gehouden wordt. En ook het radicale, en daarmee 'onmachtige' beeld hetwelk Habermas ons van Adorno en Horkheimers insteek schetst, lijkt nauwelijks overeen te komen met wat er in het werk zelf te ontdekken valt. Bij nauwkeurig lezen blijkt het boek namelijk niet het denken *als zodanig* aan de kaak te willen stellen - zoals Habermas veronderstelt - het is 'enkel' de objectiverende en categoriserende *neiging* ervan die de schrijvers onder zware kritiek menen te moeten plaatsen. Adorno en Horkheimer, met andere woorden, stellen een bepaald *gebruik* van de rede ter discussie: "[hun] kritiek op de ratio is een kritiek op de ratio, *zoals ze maatschappelijk gerealiseerd wordt*"²⁸. De portee van hun werk is het conceptualiseren van een *tendens* in de geschiedenis van het denken - plus de gewelddadige en bepalende gevolgen daarvan - en niet, zoals Nietzsche dat deed door machtswil tegenover machtswil te plaatsen, het etaleren van een of andere onafwendbare en onveranderlijke natuurorde. Zou dit laatste het geval geweest zijn namelijk, dán zou ons wat Adorno betreft slechts berusting resten of 'er het beste van

²⁷ Habermas (1991), p.146

²⁸ Jan Baars, *De mythe van de totale beheersing. Adorno, Horkheimer en de dialectiek van de vooruitgang*. Uitgeverij SUA Amsterdam (1987); p.127 (mijn cursief).

maken' maar behoeften er *verder* geen woorden aan vuil te worden gemaakt.²⁹ Overtuigd echter als zij zijn van het historisch *tendentieuze* karakter van het systematiserende en identificerende denken, zien beide filosofen daarin juist mogelijkheden om “*uit* die zich steeds herhalende en steeds gewelddadiger wordende machtsrituelen te komen”³⁰. “Het onderpand van de redding”, zo stellen zij, “ligt [...] in het aan de kaak stellen van de waan”.³¹ De waan namelijk dat ‘waarheid’ gelijkgesteld zou kunnen worden aan een ‘ten einde gedachte gemathematiseerde wereld’, waarbinnen positivistische feitenkennis en discursieve logica de dienst uitmaken. De waan ook dat een calculerende, tot werktuig gemaakte rede ‘vrijheid’ zou brengen in plaats van - zoals Adorno en Horkheimer hun hele boek door proberen aan te tonen - steeds nieuwe vormen van blinde machtsuitoefening, overheersing en barbarij. Wat dat betreft, zo lezen we, is

[n]iet het *bestaan* [...] zonder hoop maar [wel] het weten, dat zich in het beeldende of mathematische symbool schematisch van het bestaan meester maakt en het zo vereeuwigt.³²

In haar zucht naar natuurbeheersing, waarbij gevoelens van angst voor het onbekende en onvoorspelbare altijd al de drijfveer waren (zijn), heeft de Verlichting de neiging (gehad) het reflectieve, bevrijdende en het met de natuur verzoenende denken-als-zodanig in te perken en te verarmen. Dát te onderkennen nu - en dat is nu het ‘leitmotiv’ waar heel de *Dialectiek van de Verlichting* van doortrokken is - zou volgens Adorno en Horkheimer de redding van diezelfde Verlichting betekenen en de hoop op het realiseren van de eerder in dit paper aangehaalde ‘verkommerende wensdroom’ in leven kunnen houden. De frase “[...] en: verlichting slaat om in mythologie” moet mijns inziens dan ook niet gelezen worden als was het een voldongen feit maar veeleer als een dringende *waarschuwing* voor een proces dat gaande is - ‘omslaan’ is tenslotte geen isgelijktaken maar geeft een richting aan, een *beweging* eigenlijk in een bepaalde richting. Zo is de boodschap van Adorno en Horkheimer overduidelijk: wil de mensheid ooit uit die ononderbroken spiraal van macht, manipulatie en geweld - haar zelfvernietigende tendens dus - komen, dan dient zij vóór alles in het denken op haar hoede te zijn en kan zij zichzelf daarin niet de

²⁹ Vgl. Adorno (2013), aforismen 22 & 61

³⁰ Baars (1987), p.127 (mijn cursief).

³¹ Horkheimer & Adorno (2007), p.37 e.v.

³² Ibid., p.41 (mijn cursief).

geringste argeloosheid permitteren. *Dialectiek van de Verlichting*, met ander woorden, is er op uit de verlichte mens niet alleen zijn *ziekte* maar óók de weg naar *genezing*³³ aan te wijzen en is dus niet die radicale, zichzelf ondergravende en daarmee *hopeloze* ideologiekritiek die Habermas erin gezien heeft. Dat de laatste zich wat dat betreft op het verkeerde been heeft laten zetten, is te wijten aan het feit dat in het bewuste werk de aandoening zeer ernstig en de patiënt zo verschrikkelijk hardhorend geacht wordt.

Alles goed en wel, zal de oplettende lezer tegen dit alles inbrengen, maar wat verzekert ons nu, gelet op Adorno en Horkheimers voortdurende stelligheid in hun boek, dat hun kritiek, adviezen en beloftes *zelf* ook niet gewoon een vorm van manipulatie en 'het-denken-bepalend' zijn? Zeggen dat heel het verlichte denken vanouds de neiging heeft gecorrumpeerd te zijn, is tenslotte één ding, hoe daar zelf *buiten* te blijven echter, is een tweede. Het betreft hier eigenlijk de vraag naar de mate van zelf-referentiële coherentie van het in *Dialectiek van de Verlichting* gestelde, waarbij het ons met name gaat om de houdbaarheid en betrouwbaarheid van het door de schrijvers aangedragen 'geneesmiddel' daarin. Habermas' antwoord ten aanzien van dit probleem kennen we inmiddels: diens pessimistische ideeën hieromtrent zijn gebaseerd op de foutieve veronderstelling dat Adorno en Horkheimer - in hun kritiek op macht, manipulatie en geweld - het gehele machtsdenken-als-zodanig op het oog hadden en niet, zoals in werkelijkheid (en zoals we gezien hebben), 'slechts' het tendentieuze gebrek aan kritieke reflectie daarop. Toch levert dit terzijde kunnen schuiven van Habermas' beschuldigingen nog niet direct een afdoende antwoord op bovengestelde vraag op. Integendeel, het gevaar van een op zichzelf terugslaan kritiek is iets waar Adorno en Horkheimer zich terdege van bewust zijn geweest: het aan de kaak stellen van de waan kan tenslotte al te gemakkelijk een vergelijkbaar soort van zelfvoldaanheid aan de dag gaan leggen als waar het afgewezenen van beschuldigd wordt en als zodanig gewoon het zoveelste 'absoluut gegarandeerde' maar evenzeer tot mislukken gedoemde pad richting verlossing dreigen te worden. Een typisch geval van het spreekwoordelijke 'van de regen in de drup', zeggen we dan. Om aan *deze* valkuil te ontsnappen nu - en dus niet, zoals Habermas meent, vanuit een zekere gelatenheid in een aporetische situatie beland te zijn en vanwege de logische onmogelijkheid om daar zonder kleerscheuren uit te geraken - "verzichten [Adorno en

³³ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), p.14: "De daarbij op verlichting uitgeoefende kritiek moet een positief begrip ervan voorbereiden [...]."

Horkheimer] auf Theorie und praktizieren [...] die bestimmte Negation”³⁴. De resignatie van het denken, zoals zij de verwording ervan ook wel noemen³⁵, kan volgens beide denkers nu eenmaal niet opgelost worden door middel van een of andere vorm van stellend theoretiseren, dat wil zeggen: door er een nieuw concept *tegenover* te stellen. Dát zou namelijk - of inderdaad - juist een bestendinging van instrumenteel denken en van machtsrelaties opleveren en als “[...] protest tegen het bestaande in dienst staa[n] van nieuwe opdoemende krachten, concurrerende bureaucratieën en machthebbers”³⁶. Wil het hier ooit uit loskomen, wil het ooit de neiging onderdrukker en veroorzaker van lijden te zijn achter zich wensen te laten, dan dient het denken, naar de stellige overtuiging van Adorno en Horkheimer, niet zozeer van zijn vermeende superioriteit als wel van zijn structurele *tekortschieten* doordrongen te zijn. Dat is nu de portee van ‘die bestimmte Negation’, het *feitelijke* paradigma van waaruit beide filosofen hun vertrekpunt nemen:

De welbepaalde negatie [namelijk] verwerpt de onvolkomen voorstellingen van het absolute [...]. Zij leert hoe uit de trekken van het beeld de bekentenis van zijn onwaarheid gelezen moet worden, die het beeld van zijn macht berooft om deze aan de waarheid ten goede te doen komen.³⁷

Welbepaalde negatie, met andere woorden, wil de ratio er aan herinneren dat zij (de ratio dus) doorlopend de neiging heeft zichzelf te verabsoluteren, alsof het feitelijke het enige - ‘het absolute’ - is, terwijl ‘het beeld’ dat zij schetst (lees: het kennen) in wezen toch alleen maar een vorm van categoriseren en veralgemeniseren is.³⁸ Wat Adorno en Horkheimer betreft, dient dit paradigma, deze kritische reflectie, als een dringende ‘reminder’ heel het verlichte denken ‘non-stop’ te begeleiden, als een voortdurende waarschuwing tegen het al te dreigende positivistische verval ervan. Welbepaalde negatie relateert of nuanceert namelijk elke *aanspraak* op ‘het absolute’ - niet zoals de scepticus dat doet, die het absolute *als zodanig* ter discussie stelt en met deze pertinente stellingname pas echt in een ‘performativen Widerspruch’ belandt; en ook niet om ons te doen wanhopen of ons aan te raden ons vertrouwen met betrekking tot ‘een miskende waarheid’ dan maar op de

³⁴ Habermas (1991), p.154

³⁵ Horkheimer & Adorno (2007), p.49

³⁶ Ibid., p.235.

³⁷ Ibid., p.37

³⁸ Vgl. Baars (1987), p.158

verlossende werking van een soort intuïtief subjectivisme te stellen.³⁹ Wél echter met de nadrukkelijke bedoeling eens stevig aan de boom van ingebeelde zekerheden te schudden, het denken uit zijn winterslaap te halen en hem de hem werkelijk toekomende, veel *bescheidener* plaats te wijzen. Een plaats evenwel die, hoe vreemd dat ook klinken moge, de waarheid juist ten goede zal komen. Dit, omdat we er ons nu meer bewust van zullen zijn dat al onze inspanningen ten spijt het regulatieve, het zo-zit-dat-en-niet-anders-denken altijd op de loer ligt. Erger nog: “that we cannot escape [it] in toto. [That] new blindnesses and violences will [always] accompany our best efforts to remedy those that now appear to us”. Maar ook - en vooral - omdat dit, als inzicht(!), reden geeft tot hoop:

For to become aware of this tragic finitude is to address a hubris (institutional as well as personal) that otherwise madly proliferates a blindness and violence that enslaves and devitalizes the surrounding world as well as the self in parodic reciprocity. [...] [It is] a position where a patient negative dialectical labor might illuminate dangers and possibilities for freedom⁴⁰

Zo zien we dat Adorno en Horkheimers stellingname niet zozeer dwingend, als wel vooral *spiegelend* te noemen is. De inzet van hun boek is het denken, op basis van diens eigen uitwassen, tot een 'redelijke' bescheidenheid te manen. En daarmee mag het in *Dialectiek van de Verlichting* gestelde in zijn *feitelijkheid* misschien niet helemaal waar blijken te zijn of zelfs sociologisch naïef genoemd worden - als 'beeld' weet het zich tenslotte net zo goed onder het predikaat 'een onvolkomen voorstelling van het absolute' gesteld -, als 'spiegel' daarentegen ziet het wel degelijk kans om aan de valkuil van een op zichzelf terugslaan kritiek te ontsnappen. Waarmee vervolgens ook, zoveel zal duidelijk zijn, twijfel aan de erin voorgestelde weg ter genezing wat dát betreft niet op zijn plaats is.

“Onaf te zijn en dit te weten [...]”⁴¹ - helende bewustwording.

Nu de verdediging met succes een paar forse beschuldigingen heeft weten te pareren en ook heeft laten zien dat de al te verraderlijke valkuil van zelf-referentiële incoherentie geen

³⁹ Habermas (1991), p.145. Habermas spreekt - bijna spottend - van een "magisch beschwoorene 'Eingedenken der Natur im Subjekt [...] in dessen Vollzug die verkannte Wahrheit aller Kultur beschlossen liegt (DV, p.54)". Dit is één van de citaten uit *Dialectiek van de Verlichting* die Habermas abusievelijk aangezien heeft als bewijs van Adorno en Horkheimers 'paradigma van subjectiviteit'.

⁴⁰ Romand Cole, 'Identity and difference in the ethical positions of Adorno and Habermas' in *The Cambridge Companion to Habermas*. Edited by Stephan K. White; pp.30 / 34

⁴¹ Horkheimer & Adorno (2007), p.261

vat op haar heeft, zijn we des te benieuwder naar een nog wat nadere uitwerking van het door haar *ten positieve* gestelde. Dat *Dialectiek van de Verlichting*, met het oog op het schijnbaar onvermijdelijke geweld en dito lijden dat voortdurend zijn stempel drukt op de geschiedenis van de mensheid, een tendens meent waar te nemen, een waan aan de kaak wil stellen en op basis van dat alles het denken tot een zekere bescheidenheid wil manen, weten we inmiddels. Om het plaatje compleet te maken echter, om de beloofde perspectieven van hoop en verandering meer inhoud en cachet te geven, zou het mooi zijn wanneer we aan de hand van andere dan de tot nu toe aangehaalde passages tot een verdere concretisering en ondersteuning van al het voorgaande kunnen komen. Passages dus waarin de door de schrijvers voorgestelde weg naar verlossing 'uit die zich steeds herhalende en steeds gewelddadiger wordende machtsrituelen' des te duidelijker naar voren komt. Waarin bewustwording, (h)erkenning en verzoening - deze drie(!) - hun door Adorno en Horkheimer ten behoeve van die 'ontsnapping' zo voorwaardelijk geachte, circulaire en cruciale rol spelen.

Om dan maar gelijk met de deur in huis te vallen: het hele boek door proberen Adorno en Horkheimer ons duidelijk te maken dat de meeste mensen *dénken* dat zij denken, terwijl zij in werkelijkheid alleen maar bezig zijn hun individuele of gedeelde vooroordelen opnieuw te bezien of te herschikken. Dat we in de meeste gevallen dus eigenlijk te maken hebben met lege, gedachteloze wezens. Het verlichte denken, zo wordt ons bijvoorbeeld in het eerste hoofdstuk voorgehouden, heeft namelijk de neiging de blik alleen maar naar voren te richten - doelgericht te zijn - en wat opzij gebeurt te laten voor wat het is. Het devies, ten behoeve van de vooruitgang, is eenstemmigheid; de fantasie en het instinct, het van de norm en beheersbare afwijkende, leiden van de weeromstuit een verkommerd bestaan. Het denken, met andere woorden - en daarmee raken we de kern van Horkheimer en Adorno's punt -, wordt identiek geacht aan het beschikken over bruikbare kennis of aan het bezitten van een gezond of zo men wil: geschoold verstand *en is daarmee het element van reflectie op zichzelf kwijtgeraakt*.⁴² Maar toch ook weer niet helemaal, zo blijkt een paar bladzijden verder. Want hoewel

[e]en dergelijke schijn, waarin de volledig verlichte mensheid verloren loopt, niet door het denken [...] tot ontbinding [kan] worden gebracht [...], is het denken *niettemin* toereikend om de logica van het of-of, consequentie en

⁴² Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), pp.47-51

antinomie, waarmee het zich radicaal van de natuur emancipeerde, als deze natuur, onverzoend en van zichzelf vervreemd, *terug te kennen*.⁴³

Adorno en Horkheimer, met andere woorden gelóven in het denken, in het ‘universele perspectief’⁴⁴, de ‘ontoegeeflijkheid’⁴⁵ en ‘onverbiddelijkheid’⁴⁶ ervan. Gelóven dat alleen het denken *zelf* in staat is het foute absolutum, het principe van blinde, dat wil zeggen: *ongereflecteerde* machtsuitoefening, te doorbreken en op te heffen. Nooit volledig - we herinneren ons het eerder gestelde ‘we cannot escape it in toto’ - maar niettemin in staat “de geest van de meedogenloze vooruitgang, aan zijn einddoel gekomen, om te keren”⁴⁷. Dit tot zelfinzicht gekomen denken beseft namelijk ten langen leste dat het vanuit een ongegronde arrogantie heerschappij heeft gevoerd, (h)erkent het geweld en het lijden dat daarmee gemoeid of daarvan het gevolg is en wordt zo, omdat het zich verzoent met zowel zijn mogelijkheden als zijn beperkingen, pas werkelijk verlicht. De reddingsboei voor het verlichte denken, de verwerkelijking van de verlichting zelf, is inderdaad het besef ‘onaf te zijn en dit te weten’.

“Door het verslag stop te zetten [...]”⁴⁸ - zelfbezinning.

Ook het tweede hoofdstuk, waarin Odysseus’ rationale distantie ten opzichte van natuur en verleden als zijnde exemplarisch voor het verlichte denken als zodanig ten tonele gevoerd wordt, komt over de bevrijdende werking van voornoemde trits te spreken. Op bladzijde tweeëntachtig worden ‘spreken en denken’ aan elkaar gekoppeld. Spreken, zo wordt ons voorgehouden, vindt zijn oorsprong in angst. Angst namelijk voor de kloof die er gaapt tussen het ‘binnen’ en het al eerder vermelde onbeheersbare ‘buiten’. Het spreken, als zijnde begeleider van het denken, zou nu het *bezweren* van die angst zijn: een haast vertwijfelde poging aan het fysieke, onberekenbare geweld van dat buiten te ontsnappen; een veruitwendigd, koel en berekend abstraheren, waarin “de onverstoorbare autonomie van het denken [echter] een moment van dwaasheid - een manisch moment - [krijgt], als

⁴³ Horkheimer & Adorno (2007), p.53 (mijn cursief)

⁴⁴ Ibid., p.51

⁴⁵ Ibid., p.55

⁴⁶ Ibid., p.235

⁴⁷ Ibid., p.55

⁴⁸ Ibid., p.93

zouden denken en realiteit gelijknamig zijn”⁴⁹. Ook hier zien we dus opnieuw een denken dat de neiging heeft zichzelf - uit angst ditmaal - te overschatten en daarmee, omdat het al redenerend en druk gesticulerend een zekere macht over de realiteit denkt - *hooft*⁵⁰ - te kunnen uitoefenen, zelf een vorm van geweld en onrecht wordt. Het oude liedje, zeg maar: het gevreesde dat als eigen principe geïnaugureerd wordt. En toch wordt er door Adorno ook nu weer een tot hoop stemmende keerzijde aan dit alles verbonden:

De koele distantie van de vertelling, die zelfs het gruwelijkste nog voordraagt alsof het amusant bedoeld was, geeft aan het gruwelijk *tevens* pas zijn contouren [...]. Het is de *zelfbezinning* die [ervoor] zorgt dat het geweld wordt ingetoomd op het moment van het vertellen erover.⁵¹

Elke verwoording van het gruwelijke, zo houdt Adorno ons voor, is niet meer dan een armzalige *poging* daartoe en wordt dus gekenmerkt door een oneindig tekortschieten ervan. Elk duiden van het verschrikkelijke is niet meer dan een *verhaal* over de nauwelijks te overbruggen afgrond die zich tussen het werkelijke voorwerp en het denken, tussen het buiten en het binnen, uitstrekt. Elk abstraheren is slechts de *voorwaarde* tot kennen en niet het werkelijke kennen zelf. Wanneer we ons dát realiseren, zo stelt Adorno, komt de niet te benoemen eeuwige pijn van het verdrukte boven drijven en “flitst de schijn van vrijheid op, die [...] de civilisatie nooit [...] geheel heeft kunnen uitwissen”⁵². Onderdrukking en lijden komen tot uitdrukking - krijgen zelf een stem - juist in datgene wat *niet* gezegd of wat *weggemoffeld* wordt. Déze stem horend, ‘stopt de spreker inderdaad met zijn verslag’ en erkent - dat wil zeggen: wordt zich zelf-bezinnend in denken én ervaren bewust van - het *mis*-dadige van zijn woorden. Komt het er voor het welslagen van deze op verzoening gerichte zelfbezinning alleen nog wel even op aan in hoeverre we onszelf inmiddels al dan niet overschreeuwen en of we dus nog wel bij machte zijn aan de woorden het geweld af te horen dat de ander of het andere wordt aangedaan.⁵³ Dít is echter nu weer de reden waarom *Dialectiek van de Verlichting* ons de uiterste gruwel voortdurend *en détail*

⁴⁹ Horkheimer & Adorno (2007), p.82

⁵⁰ Ibid.: “Hem [i.e. de spreker, w.h.] leidt objectief de angst, dat wanneer hij aan het breekbare voordeel dat het woord boven het geweld heeft, niet ononderbroken vasthoudt, het geweld hem dit voordeel wel eens weer zou kunnen ontnemen. Want het woord weet dat het zwakker is dan de natuur, die het bedroeg.

⁵¹ Ibid., p.92 (mijn cursief). Interessant in dit verband is ook de uitspraak van Hannah Arendt dat het meest gruwelijke kwaad ‘banaal’ zou zijn.

⁵² Ibid., p.93

⁵³ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), p.181

voorschotelt: om ons door middel van het etaleren van het exemplarische wakker te schudden en via de overdrijving de geschiedenis van het denken, als orgaan van machtsuitoefening, aan de kaak te stellen. Om op die wijze als hefboom te fungeren, ter redding van de Verlichting.⁵⁴

“In elke nieuwsgierige blik [...]”⁵⁵ - breekbare hoop.

Men zal begrijpen dat het in dit verband ondoenlijk is om alle ten positieve gestelde passages in Adorno en Horkheimers werk te willen traceren. Temeer omdat we er zo langzamerhand van doordrongen raken dat er zich, vanuit dialectisch oogpunt en op basis van het paradigma van de welbepaalde negatie, onder het oppervlak van *elke* zin - hoe somber of zwartgallig ook - een uitweg uit het lijden zou kunnen openbaren. Toch wil ik hier nog een laatste voorbeeld geven van de ‘weg naar genezing’ zoals ons die in *Dialectiek van de Verlichting* wordt voorgehouden, met name omdat ik geloof dat de eerder vermelde trits, die van ‘bewustwording, (h)erkenning en verzoening’, er een des te duidelijker en concretere inhoud door krijgt.

“Alle verdinglijking is een vergeten”⁵⁶, zo stellen Adorno en Horkheimer in ‘Le Prix du Progrès’, een van de laatste paragrafen van hun boek. De transcendentale voorwaarde voor wetenschap zou het verliezen van herinnering zijn. Een vergeten namelijk dat er altijd al een onderscheid was tussen onze waarneming en datgene wat waargenomen werd: dat elk rationaliseren een kunststukje is en alle waarneming een vorm van projecteren.⁵⁷ Een verlies ook van het besef - en dat is met het oog op de door beide filosofen veroordeelde geweldspiralen van een uitzonderlijk belang - dat de ander, het slachtoffer, *een mens* is en geen object. Dat is dan ook de reden dat er een aantal bladzijden eerder door hen wordt aangegeven dat de rede *alleen* voor geen keerpunt kan instaan - hetgeen ons weer herinnert aan de in dit stuk al eerder aangehaalde frase dat het vanuit de rede [sec] onmogelijk is een fundamenteel argument tegen moord naar voren te brengen. Zo'n keerpunt, de hoop op betere, minder gewelddadige verhoudingen dus, kan volgens Adorno en Horkheimer daarentegen wél verwacht worden wanneer we, naast de schittering van de rede, ook “[...]”

⁵⁴ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), p.132-133. Zie met betrekking tot het exemplarische ook p.260: “Voor haar is anders dan voor de krant de op gigantische schaal opgezette massamoord niet van meer betekenis dan het uit de weg ruimen van een paar asielbewoners”.

⁵⁵ Horkheimer & Adorno (2007), p.273

⁵⁶ Ibid., p.247

⁵⁷ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), pp.202-203

de nooit uitdovende zachte aandrift van de creatuur naar uitdrukking en licht” serieus zouden nemen, omdat “die het geweld van de ontwikkeling van de schepping in zich lijkt te temperen en tot bedaren [tracht] te brengen”.⁵⁸ Wanneer we, met andere woorden, kans zouden zien “het ware welbevinden van de anderen tot het eigen belang te maken” - dát maakt mijns inziens namelijk de inhoud van dat ‘serieus nemen’ uit - zou het denken eindelijk meester over zichzelf kunnen worden en zijn op overheersing gerichte karakter een halt toe kunnen roepen. En zou ook het vermogen de ander *als mens* te zien - een vermogen dat door Adorno en Horkheimer omschreven wordt als zijnde een “onderlinge doordringing van receptiviteit en voorstellingsvermogen” - zich hernieuwd kunnen verwezenlijken.⁵⁹

Een dergelijke stap zou [...] inderdaad keerpunt in de geschiedenis blijken te zijn. Met de overwinning van de ziekte van de geest, die op de voedingsbodem woekert van het door reflectie ongebroken zelfbehoud, zou de mensheid van algemeen tegenras tot de soort worden die als natuur toch meer is dan louter natuur, namelijk door zich haar eigen beeld voor ogen te brengen.⁶⁰

Verzoening, als het ‘negatief’ van de haat, is dus afhankelijk van het collectief besef dat we allemaal - als mens! - in hetzelfde schuitje zitten. Dat alles wat ons als maatschappij of als individu te doen staat, voortdurend *op onszelf* vanuit een oprechte nieuwsgierigheid én in een pijnlijke, innerlijke dialectiek van geweten, zelfbehoud en driften bevochten zal moeten worden.⁶¹ Zodat de tastende blik van de ander, zijn of haar anders-zijn, niet bij voorbaat gebroken maar veeleer begrepen en waar mogelijk bevorderd wordt. Dit, omdat “in elke nieuwsgierige blik [...] een nieuwe gedaante van leven [doorschemert]”⁶² Van goede wil en van breekbare hoop!

Terugblik en afsluitende opmerkingen.

Zo hebben ik in het voorgaande laten zien dat *Dialectiek van de Verlichting* allerm minst verzandt in een aporetische paradox. De auteurs hebben zich met betrekking tot het

⁵⁸ Horkheimer & Adorno (2007), p.241

⁵⁹ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), pp.214-215

⁶⁰ Horkheimer & Adorno (2007), p.215

⁶¹ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), p.219

⁶² Cf. note 55

denken op geen enkele wijze laten verleiden tot een dusdanig radicale kritiek dat hun project zelf in gevaar komt. Ze zetten geen onontkoombaar isgelijktken tussen verlichting en mythe en dus ook niet tussen denken en macht. Ze percipiëren met betrekking tot het wereldwijde geweld en het daaraan gerelateerde lijden slechts een bepaalde tendens en wensen deze aan te wijzen. Dit alles vanuit de heilige overtuiging dat een fundamentele verandering niet alleen *mogelijk*, maar vanwege de alsmaar toenemende vernietigende mogelijkheden van de mens ook hoogst *noodzakelijk* is. En waar we dit paper dus begonnen in de mineur, blijkt het boek ook - en wel degelijk! - reden te geven voor hoop en verwachting. Op diverse plekken positioneert het borden met 'uitredding'. Weliswaar niet altijd in het volle licht - en dikwijls zelfs overwoekerd - maar wél altijd in dezelfde richting wijzend. Een richting namelijk die steeds opnieuw geplaveid blijkt te zijn met de naar verwachting genezing brengende trits 'bewustwording, (h)erkenning en verzoening'. Waarmee we, als conclusie, de onheilspellende frase "[m]aar de volledig verlichte aarde straalt in het teken van triomferend onheil" haar evenzeer sprekende pendant kunnen stellen, namelijk:

[m]aar hoe waar het ook is dat er geen woord bestaat waarvan de leugen zich tenslotte niet ook zou kunnen bedienen, het is niet via de leugen, maar alleen via de onverbiddelijkheid van het denken ten opzichte van de macht dat haar goedertierenheid nog kan gaan schitteren.⁶³

Dialectiek van de Verlichting is een boek dat stelling neemt, niet alleen met betrekking tot het choquerende - de waarheid *is* nu eenmaal schokkend - maar ook ten aanzien van een weliswaar moeizame maar aan onze stand als redelijke wezens verplichte zoektocht naar genezing van onze natuurlijk hang naar geweld. Een queeste die - en dat geeft het boek eens te meer haar reeds eerder aangehaalde tijdloosheid - anno nu nog altijd actueel en in de heden ten dage aangedragen oplossingen alleszins vergelijkbaar is:

Until there is a common vocabulary and a shared historical memory there is no peace in any society, only an absence of war. [...] *Reconciliation, self-awareness*, and finally the *humility* that makes peace possible come only when culture no longer serves *a cause* or *a myth* but the most precious and elusive of all human narratives - truth.⁶⁴

⁶³ Horkheimer & Adorno (2007), pp.235-236

⁶⁴ Chris Hedges, *War Is a Force That Gives Us Meaning*. PublicAffairs, New York (2002); laatste alinea hoofdstuk 3 (mijn cursief).

Chris Hedges, voormalig Amerikaans oorlogscorrespondent, heeft het geweld niet alleen gezien en aan den lijve ervaren, maar heeft het ook proberen te duiden, getuige de titel van zijn ‘verschrikkelijke’ boek. Ook hij ziet het als de eeuwige, op angst berustende, pogingen van de mens om het lot, de natuur, het onbekende, het van hem verschillende of hem bedreigende, er koste wat kost onder te krijgen of de kop in te drukken. Tegelijkertijd echter onderkent hij het als een drang - en hoe treffend is ook hier de gelijkenis met *Dialectiek van de Verlichting* - die, dood en verderf zaaiend in een schier onontkoombare spiraal van machtsvertoon en geweld, altijd weer de neiging heeft zich tegen zijn eigen meesters te keren. Met het risico inderdaad dat de mensheid zichzelf uiteindelijk zal annihilieren in een ‘great ball of fire’. Om dit alles om te keren nu, zo houdt Hedges zijn lezers voor, moet de mens zich wapenen (hoe paradoxaal!) tegen het *vergeten* en zich realiseren dat de ander - “even those with whom we are in conflict” - net als hijzelf *een mens* is - “to see in them all the divinity, pity and pathos of the human”.⁶⁵ Het proces van genezing begint volgens hem pas wanneer we ons bewust worden van de tragedie én ons eigen aandeel daarin. Martha Nussbaum noemt dit alles in een van haar laatste boeken een ‘over de wereld nadenken vanuit het gezichtspunt van de ander’ of een zogeheten ‘participerende verbeelding’.⁶⁶ We zijn tenslotte allemaal, zo zegt op een andere plaats, tot op zekere hoogte bloedverwanten en dienen daarom ten opzichte van elkaar een houding van verwantschap aan te nemen.

Welke intellectuele positie we ook kiezen, we dienen een nieuwsgierige, open en inlevende geesteshouding aan te kweken, en ons ruimhartig op te stellen tegenover onze naasten op een wijze die verder gaat dan ons eigenbelang.⁶⁷

Het feit dat een dergelijke aan *Dialectiek van de Verlichting* herinnerende boodschap, bijna zeventig jaar na dato, nog altijd klinkt - *moet* klinken! - kan ons enerzijds natuurlijk droevig stemmen en een moedeloos gevoel geven. Aan de andere kant wil dit echter ook zeggen dat de stem van Adorno en Horkheimer nog altijd *kans* ziet zich te laten horen en dat het denken zich blijkbaar nog altijd niet *volledig* door de instrumentele rede heeft laten inpakken. Dat wij, eenentwintigste eeuwers, het voorrecht hebben inderdaad die ‘getuige

⁶⁵ Hedges (2002), laatste alinea hoofdstuk 7

⁶⁶ Martha Nussbaum, *De nieuwe religieuze intolerantie. Een uitweg uit de politiek van angst*. Ambo/Anthos, Amsterdam (2013); p.171. Vertaling van ‘The New Religious Intolerance. Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age’ (2012); vertaald door Rogier van Kappel.

⁶⁷ Ibid., p.118

in hun fantasie' te zijn, aan wie zij iets hebben willen nalaten - en dat betreft dan zowel de waarschuwing als de hoop - opdat het niet volledig met hen in het niet zou verdwijnen.⁶⁸ Hetgeen ons vervolgens, als erfgenamen én omdat adeldom verplicht, de verbindende voorwaarde oplegt dat 'iets' ook weer door te geven en uit te dragen. Opdat het niet de ménsheid is die ten langen leste volledig in het niet verdwijnt.

Ik wil daarom besluiten met de waarschuwende woorden van Judith Butler, meervoudig gelauwerd filosoof en op dit moment werkzaam als hoogleraar retorica en vergelijkende literatuurwetenschappen aan de Universiteit Berkeley. Voor haar zou het 'gelaat' van de ander, zijnde de presentatie van diens kwetsbaarheid en van de aanspraak die deze op mij als aangesprokene doet - in de schokkende ervaring dat die ander iemand is zoals ik - niet alleen als tegenkracht kunnen fungeren tegen het objectiveren van welke medemens dan ook maar ook tegen de mythen (lees: leugens en propaganda) die het geweld altijd weer begeleiden en bekrachtigen.

But if we continue to discount the words that deliver that message to us, [...] and if those lives remain unnameable and ungrievable, if they do not appear in their precariousness and destruction, we will not be moved. We will not return to a sense of ethical outrage that is, distinctively, for an Other, in the name of an Other. [Than] we [will not] [...] hear the agonized cry or be compelled or commanded by the face.⁶⁹

Het lot van de mensheid - van de wereld wellicht! - ligt in onze eigen handen. We zullen de grenzen van de Verlichting echter alleen weten te doorbreken wanneer we, als dragers van diezelfde Verlichting, over onszelf meester worden. Het belang van de ander tot *mijn* belang maken, is een eerste en hoopvolle stap in de goede richting.

(7250 woorden - excl. voetnoten, voorbladen en literatuurlijst)

⁶⁸ Vgl. Horkheimer & Adorno (2007), p.272

⁶⁹ Judith Butler, *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. Verso, London (2004); p.150. Butler haakt voor wat betreft de in dit paper aangekaarte problemen nadrukkelijk aan bij Emmanuel Levinas.

Literatuurlijst.

- Adorno, Theodor W. *Minima Moralia. Reflecties uit het beschadigde leven*. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen (2013). Vertaling van *Minima Moralia*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main (1951).
- Baars, J. *De mythe van de totale beheersing. Adorno, Horkheimer en de dialectiek van de vooruitgang*. Uitgeverij SUA Amsterdam (1987).
- Brink, B van den. 'Damaged Life: Power and Recognition in Adorno's Ethics' in *Recognition and Power. Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory*. Edited by Bert van den Brink en David Owen. Cambridge Books Online; Cambridge University Press (2009).
Bron: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511498732.004> (okt. 2013)
- Butler, J. *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. Verso, London (2004).
- Cole, R. 'Identity and difference in the ethical positions of Adorno and Habermas' in *The Cambridge Companion to Habermas*. Edited by Stephan K. White.
Bron: <http://universitypublishingonline.org/cambridge/companions> (okt 2013)
- Habermas, J. 'Die Verschlingung von Mythos und Aufklärung: Horkheimer und Adorno' in *Der Philosophische Diskurs der Moderne: Zwölf Vorlesungen*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main (1991).
- Hedges, C. *War Is a Force That Gives Us Meaning*. PublicAffairs, New York (2002).
- Hohendahl, Peter U. 'The Dialectic of Enlightenment Revisited: Habermas' Critique of the Frankfurt School' in *New German Critique and Duke University Press*, No. 35, Special Issue on Jürgen Habermas (Spring - Summer, 1985).
- Horkheimer, M. & Adorno, Theodor W. *Dialectiek van de Verlichting. Filosofische fragmenten*. Uitgeverij Boom, Amsterdam; volledig herziene editie (2007). Vertaling van 'Dialektik de Aufklärung. Philosophische Fragmente' (1944); vertaald door Michel van Nieuwstadt.
- Nussbaum, M. *De nieuwe religieuze intolerantie. Een uitweg uit de politiek van angst*. Ambo/Anthos, Amsterdam (2013). Vertaling van 'The New Religious Intolerance. Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age' (2012); vertaald door Rogier van Kappel.
- Zuidervaart, L. Stanford Encyclopedia of Philosophy.
Bron: <http://plato.stanford.edu/entries/adorno> (okt. 2013)